Part. 1

ખંડ પહેલો

'પંચદંડ' વિષયક

કૃતિઓનો પરિચય અને તુલનાત્મક સમીક્ષા

[illegible], [illegible]
Part-1, Chapter-1

૧. લોકવાર્તાનું 'પંચતંત્ર'

લોકવિદ્યા (Folk-Lore), લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તા:

લોકવાર્તા એ લોકસાહિત્ય (Folk-Literature)નું અંગ છે અને લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યાનું અંગ છે. લોકવિદ્યામાં, લોકસાહિત્ય ઉપરાંત લોકચિત્ર, લોકશિલ્પ, લોકનૃત્ય, લોકસંગીત, લોક[illegible] વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. 'લોકવિદ્યા' [illegible] આપણે ત્યાં અને પશ્ચિમના દેશોમાં ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યો તે વિશે [illegible] જણાવે છે[1]:

"...... ફોક-લોર (Folk-Lore) – લોકવિદ્યા એ શબ્દપ્રયોગ બહુ જૂનો નથી. લંડનના 'ધી એથેનિયમ' [illegible] [illegible] (સાચું નામ: વિલિયમ જે. થોમસ)એ સૌથી પહેલી વાર 'ફોક-લોર' એ પ્રયોગ કર્યો. એ ઉપરથી ફોક-લોર સોસાયટી [illegible] સ્થપાઈ......"

"...... ૧૮૪૬માં શરૂ થયેલો આ 'ફોક-લોર' શબ્દ ૧૮૯૦માં 'દેશમાં ફરતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સુધી[illegible] ઓઢેલો હતો, ૧૯૦૧માં પ્રસિદ્ધ કરેલો "ગુજરાત – કાઠિયાવાડ [illegible] [illegible], The Folk-Lore of Gujarat" એ ગુજરાતી-[illegible] [illegible] [illegible] માં એક ઇ.બ. [illegible] [illegible] સંબંધિત વિધાન પ્રયોગ છે."

આપણા સાહિત્યમાં 'લોકવિદ્યા' શબ્દ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

૧. [illegible], [illegible]. "ગુજરાતી [illegible] [illegible]", પહેલો, પ્રસ્તાવના પૃ. ૫-૬

૨. ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૫-૬

'લોકસાહિત્ય' શબ્દ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. સ્વ. રણજિતરામકૃત 'લોકગીત'માં, કાકા કાલેલકરે ૧૯૨૨માં લખેલા પ્રવેશક 'રસાસ્વાદ'માં તો એ મળે જ છે, એની નોંધ કરી, લોકસાહિત્યના અધ્યયનની મહત્તા દર્શાવતાં શ્રી ઉમાશંકરભાઈ લખે છે,[2]

'...... અત્યારે માત્ર સાહિત્યરસિકો જ લોકસાહિત્યનો પરિચય સાધવા પ્રેરાતા નથી, સમાજશાસ્ત્રીઓ એમાં પોતાના રસની અઢળક સામગ્રી જુએ છે, ભાષાવિજ્ઞાનીઓ માટે તો એ કીમતી ખાણ છે, ઇતિહાસકારો લોકસાહિત્યમાં પ્રજાના ઇતિહાસના રજકણો પડેલા જુએ છે, નૃવંશવિદોને માટે લોકસાહિત્ય સાંસ્કૃતિક નૃવંશવિદ્યા (કલ્ચરલ એન્થ્રોપોલોજી)ના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય બની રહ્યું છે, મનોવિજ્ઞાન અને ધર્મવિજ્ઞાન, લોકસાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતી પુરાકલ્પનાઓ (મિથ્સ)માંથી મહત્ત્વના નિષ્કર્ષો તારવે છે. ......'

આમ, લોકસાહિત્યનું કહો કે લોકવાર્તા સાહિત્યનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરનારના વિવરણમાં કે વાર્તાના વસ્તુના તુલનાત્મક અધ્યયનમાંથી તારવવાને બદલે વાર્તામાંથી મહત્ત્વનાં નિષ્કર્ષો તારવવામાં પશ્ચિમે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં વાર્તાસાહિત્યનો અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થાય છે, તેવી દૃષ્ટિ આપણે ત્યાં કેળવીએ તો લોકગીત, લોકકથાઓ, વાર્તાઓ, હાલરડાં આદિ કૃતિઓની કાચા માલની મૂડીમાંથી વૈજ્ઞાનિક ઢબે અર્થઘટન તારવવાની અનેક રીતિઓ અજમાવી શકાય. આપણે ત્યાં શાસ્ત્રીય ઢંગે લોકસાહિત્યને રોકડ કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન સ્વ. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કર્યો છે; તેમના જ પગલે ચાલી, સ્વ. શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા, ગડાણી ..., શ્રી દુલા કાગ, શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર, શ્રી મંજુભાઈ પટેલ, શ્રી મનુભાઈ જોધાણી, આદિએ અનેક પ્રકારનું પ્રગટ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણ્યું છે. ... ...

૨. ઉન્મીલિત, પૃ. ૧૬

રહેલું છે પાર્શ્વસાહિત્ય પ્રગટ કરવા, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી, સ્વ. શ્રી. મોહનલાલ બ. વ્યાસ, સ્વ. શ્રી. મણિલાલ ઇચ્છારામ ભટ્ટ, સ્વ. શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ, સ્વ. શ્રી. રણજિતરામ મહેતા અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી-એ પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. સ્વ. શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આપણા લોકસાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન 'લોકસાહિત્યનું સમાલોચન' અને 'લોકસાહિત્ય' ખંડ ૧-૨, એ પુસ્તકોમાં કર્યો છે, પણ તે પ્રાથમિક હતો, તેનાં પ્રેરક આજના સંદર્ભમાં આ સાહિત્યને ફરી મૂલવવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે.

લોકવિદ્યાના બે અમેરિકન અભ્યાસીઓ લોકવિદ્યાના સ્વરૂપનો વિચાર આપે છે તેમાંથી લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાઓનાં સ્વરૂપોને સ્પર્શતાં કેટલાંક પાયાનાં દૃષ્ટિબિંદુ મળવા પામે છે. ડૉ. મેકઍડવર્ડ લીચ કહે છે:[3]

'Folklore is a generic term to designate the customs, beliefs, traditions, tales, magical practices, proverbs, songs etc.; in short the accumulated knowledge of a homogeneous unsophisticated people tied together not only by common physical bonds but by emotional ones which color their every expression, giving it unity and individual distinction. All aspects of Folklore, probably originally the products of the individuals, are taken by the folk and put through a process of re-creation, which through constant variation and repetition become a group product.'

3. Leach, Maria and Fried Jerome: 'Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend; Volume 1.

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન લોકવિદ્યાવિદ્ (Folklorist) સ્ટીથ ટોમસને લોકવિદ્યાને આ [illegible] મૂકી છે.૪

'Although the word folklore is more than a century old, no exact agreement has ever been reached as to its meaning. The common idea present in all folklore is that of tradition, something handed down from one person to another and preserved either by memory or practice rather than written record. It involves the dances, songs, tales, legends and traditions, the beliefs and superstitions, and the proverbial sayings of peoples everywhere. It also includes studies of customs, of traditional agricultural and domestic practices, types of buildings and utensils, and traditional aspect of social organization; but for these latter aspects there seems to be a general agreement to consider them, when found in a primitive or preliterate society, as a part of ethnology rather than folklore. This latter division of labor is largely a matter of convenience and is not universally accepted. At least among literate peoples, all the subjects mentioned above are considered as folklore, since all of them are truly traditional.'

આ લોકવિદ્યાના એક અંગ તરીકે લોકસાહિત્ય, આગ

૪. ઉપર્યુક્ત

લોકસાહિત્યના એક અંગ તરીકે લોકવાર્તા સુવિદિત છે. લોકસાહિત્યનાં અન્ય અંગો — લોકગીત (હાલરડાં, ઋતુગીતો, લગ્નગીતો, ઝાયણાં, મરશિયા, ગરબા, ગરબી, રાસ, પદ, ભજન આદિ), લોકનાટ્ય, કહેવતો, ઉખાણાં આદિના સાહિત્યથી લોકવાર્તાનું સાહિત્ય, તેના વાર્તાતત્ત્વ, અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપધારણ (Morphology)ના કારણે જુદું પડે છે. વાર્તાઓ ગીતોની માફક પદ્યાત્મક સ્વરૂપમાં હોય છે ખરી, પરન્તુ ગીતોના પદોમાં કાવ્ય અને સંગીતનાં તત્ત્વ હોય છે, જ્યારે પદ્યાત્મક વાર્તાઓમાં કાવ્ય કે સંગીત હોય અથવા ન પણ હોય; સામે પક્ષે, ગીતોમાં વાર્તા કે કથા નિરૂપાયેલી મળે છે; 'સિંહાસન-બત્રીસી', 'વેતાલપચીસી', 'પંચદંડ', 'સૂડાબહોતેરી', 'હંસ-વત્સ કથા', આદિ વાર્તાચક્રોની કેટલીક કૃતિઓ આના નમૂના છે.

લોકસાહિત્યના અધ્યયનમાં, તેનાં અન્ય અંગોને મુકાબલે, વાર્તા મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. પ્રો. સ્ટીથ થોમ્પસને, 'A Motif-Index of Folk-Literature'ના છ ગ્રન્થોમાં જે વાર્તાતત્ત્વો (મોટિફ)નું વર્ગીકરણ આપ્યું છે તેમાં વાર્તાસાહિત્યમાંથી મળતાં એવાં વાર્તાતત્ત્વો મોટો ભાગ રોકે છે. સમગ્ર રીતે જોતાં, લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્યમાંથી પુરાતત્ત્વવિદો, માનવવંશશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર આદિ વિષયોને સ્પર્શતાં મુદ્દા તારવવામાં, બીજાં અંગોની તુલનાએ, વાર્તાસાહિત્યે મહત્ત્વનો ફાળો આપેલો છે.

લોકવાર્તા:

લોકવાર્તા આદિમાનવ જેટલી પ્રાચીન છે. માનવીએ સમૂહજીવન ગાળવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી લોકવાર્તા કહેવાતી આવી છે. એક કરતાં વધુ માણસો ભેગા મળે ત્યારે નવરાશના સમયે — કહો કે [illegible] — વાતો ચાલતી હોય ત્યારે — આદિમાનવીઓ પોતાની ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓ, કુટુંબ, સમાજ કે પ્રદેશમાં બનેલી ઘટનાઓ કે પ્રસંગો અંગેના પરંપરાગત રીતે સ્વાભાવિક વાતચીતો આસપાસ

કલ્પનાની પાંખોપર ચઢી, તેઓ વર્ણનાત્મક ટુચકા કહેતા હોવા જોઈએ.[1] આ કથાકથનમાં, આદિમાનવોની પુરાણકલ્પન (Myth-making)ની માનસિક પ્રક્રિયાએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે; અને તેનાથી મૂળ વાસ્તવિક ઘટનાઓ, પ્રસંગો, ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓ, પૌરાણિક વેશ-ભૂષામાં રજૂ થયેલાં આપણને મળે છે. પુરાણકલ્પન એમ તો લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તા સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે, પણ મુખ્યત્વે તેની ઉત્પત્તિ મનોવિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલી છે. આદિ માનવ-જાતનું માનસ, સમાજ અને સૃષ્ટિની [illegible] જાણવાની જિજ્ઞાસાએ રહી કામ કર્યું હતું. તે સમયે, આદિમાનવે, ધર્મ, દેવ, સ્વર્ગ, દેવોનાં અદ્ભુત કાર્યો આદિને પોતાના પ્રાકૃત માનસે (Primitive Mind) વડે સમજવાનો અને સમજાવવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો તેમાંથી આ પુરાણ-કલ્પન ઉદ્ભવ્યું છે, એમ મનોવૈજ્ઞાનિકો અને લોકવિદ્યાવિદો સ્વીકારે છે. એકાદ પ્રજાના પૌરાણિક કથાઓના સંગ્રહને 'પૌરાણિક કથાસંગ્રહ' કહેવામાં આવે છે; જ્યારે પુરાણકલ્પનોના અભ્યાસ માટે જે વિજ્ઞાન યોજવામાં આવ્યું છે તેને 'પુરાણકલ્પન-વિજ્ઞાન' કહી શકાય. આ બંનેય માટે અંગ્રેજીમાં Mythology શબ્દ વપરાય છે.

પુરાણકલ્પનો એ ધર્મ વિશેની તેમ જ દેવો અને દેવોનાં પરાક્રમો-ની વાર્તાઓ છે. આ વાર્તાઓમાં, આદિમાનવીઓ શાના ધર્મો અને દેવોમાં માને છે તેનું ખરું માપ મળે નહીં; તે ચર્ચા કરવાનું કાર્ય તો ધર્મવિજ્ઞાન (Science of Religion)નું છે. પરન્તુ, ધર્મ અને દેવો વિશેના લોકોની માન્યતાઓને મંજુર રાખી, તેમાં દેવોનાં અદ્ભુત પરાક્રમોની વાર્તાઓ કયા કારણોથી રહે છે, તે કાર્ય-કારણની તપાસ કરવાનું કાર્ય પુરાણ-કલ્પન વિજ્ઞાન કરે છે. ધર્મ અને પૌરાણિક કથનાઓ એકબીજા સાથે ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. કેટલીક પૌરાણિક કથનાઓને ધર્મ પોષે છે, જ્યારે કેટલીક બાબતો ધાર્મિક માન્યતાઓ પૌરાણિક કથનાઓથી પોષાય છે.

પૌરાણિક કથા (Myth)ની એક વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે મળે છે:

૧. Chambers's Encyclopaedia (1904), IV, p. 170

'A myth embodies in human form primitive man's conception of a non-human action.'

પ્રો. રુથ બેનેડિક્ટ (Ruth Benedict) પૌરાણિક કથાઓની ઉત્પત્તિને માનવજીવનની મહાન ઘટના માને છે. તેઓ કહે છે કે પૌરાણિક કથાની અદ્ભુત સ્વર્ગીય દુનિયા, દેવોનાં અમાનુષી પરાક્રમો આદિએ માનવજીવનની અતૃપ્ત વાસનાઓને અને મહત્વાકાંક્ષાઓને આડકતરી રીતે તૃપ્ત કરી, સમૃદ્ધ કાલ્પનિક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. પૌરાણિક કથાઓના આ રસ વિષે તેઓ કહે છે:

'Myth like secular folklore is an articulate vehicle of a people's wishful thinking. Sacred heroes portray the ideal man of the culture, and remodels the universe to its dominant desires. Mythology has notoriously represented its makers as chosen people or as the first and uniquely created human beings. - - - - - - - - - -

The striking contrasts in different collections of myth are in a large measure due to the difference in the types of wishfulfilment that are characteristic of the different cultures. Even in the most general sense and ignoring local contrasts, myth is universally the wishful projection of a universe of will and intention. Man in all his mythologies has expressed his discomfort at a mechanistic universe and his pleasure in substituting a world that is humanly motivated and directed. He has imagined both the topography of his country and the ethical standards of his

૬. Ruth, Benedict, 'Encyclopaedia of the Social Sciences', Vol. XI-XII, pp. 178-181.

people as the outcome of human acts of the culture hero. He has recast the universe into human terms."

લોકવિદ્યા, કહો કે લોકવાર્તાના સ્વરૂપને સમજવામાં આ પુરાણકલ્પન-વિદ્યાનો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

લોકવાર્તાનું આદ્ય-પ્રેરક બળ કયું? કયા હેતુ માટે લોક-વાર્તા ઉદ્ભવી? એવા પ્રશ્નો સામાન્ય રીતે આપણા મનમાં ઊભા થાય છે. તે જનમનરંજન માટે આદિ માનવસંસ્કૃતિમાં પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ; પણ જનમનરંજન સિવાયના અન્ય હેતુઓ પણ લોકવાર્તાની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં જોવા મળે છે. વેદકાળમાં, નીતિકથાઓ દ્વારા જીવનનો ઉપકારક ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો; આ પ્રાણીકથાઓ બીજરૂપે ઋગ્વેદમાં મળે છે, જ્યારે તેનું સુવિકસિત સ્વરૂપ પંચતંત્રમાં જોવા મળે છે. પ્રાણીકથાઓની સાથે જ ભારતીય લોકસાહિત્યમાં અંકુરિત થયેલી ઉપદેશકથાઓ કે ઉપનિષદોમાં આવતી કથાઓ, બુદ્ધની જાતકકથાઓ, મહાવીરની ઉપદેશકથાઓ, મહાભારત અને રામાયણમાં આવતી ઉપદેશાત્મક આખ્યાયિકાઓ, ઈસપની નીતિકથાઓ — આ સર્વ ઉપદેશકથાઓ (Didactic - Moral Tales)ના નમૂના છે. વેદકાળમાં પુરુરવા-ઉર્વશીના આખ્યાનોમાં આપણને [illegible] 'નળ-દમયંતી' અને 'ઓખાહરણ' જેવી પ્રેમશૌર્ય (Romances)-ની કથાઓનાં બીજ મળે છે. 'ઈન્દ્ર-વૃત્રાસુર', 'શંકર-ભસ્માસુર' અને મહાભારત તેમ જ રામાયણનાં મુખ્ય પાત્રોની પરાક્રમ-ગાથાઓ વીરકથાઓ (Hero-Tales)ને મળે છે. [illegible] ઝવેરચંદ મેઘાણી-સંપાદિત 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ની વાર્તાઓ આ પ્રકારમાં મૂકી શકાશે. આમ, જુદા જુદા આશયે,

દુનિયાના અનેક દેશોનાં અનેક પ્રજાઓએ જુદા જુદા હેતુઓ માટે વાર્તાની રચના કરેલી જોવા મળશે. વાર્તાનો એક હેતુ આનંદલક્ષી ખરો, પણ ઉપર દર્શાવ્યું તેમ બીજા હેતુઓ માટે પણ વાર્તાઓ રચાઈ છે. આવા હેતુલક્ષી કથાઓમાં પણ તેના પ્રાણ-રૂપે તો વાર્તાતત્ત્વ રહે છે તેટલા જ વાર્તાઓની આનંદ આપવાની અને મનોરંજન કરવાની શક્તિ અન્ય હેતુઓ પરત્વે પણ અનુસ્યૂત રહેલી છે.

તો વાર્તાનું સ્વરૂપ કેવું ? પ્રો. રામનારાયણ પાઠક વાર્તાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે:

'૭ ---- વાર્તા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ સંસ્કૃતમાં સમાચાર થાય છે. 'સમાચાર' એટલે બનેલી હકીકત કોઈને કહેવી....'

પ્રો. સ્ટીથ થોમ્પસન લોકવાર્તાને આ દૃષ્ટિથી જુએ છે:

'૮ ---- In contrast to the modern story-writer's striving after originality of plot, the teller of a folktale is proud of his ability to hand on that which he has received...... However well or poorly such a story may be written down, it always attempts to preserve a tradition, an old tale with the authority of antiquity to give it interest and importance.'

દુહાઓ ~~એ~~ એ વાર્તાનું કદાચ પ્રારંભમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ હોય. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે દુહાઓ વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:[૯]

---

૭. પાઠક, પ્રો. રામનારાયણ વિ., 'સાહિત્યવિમર્શ', પૃ. ૧૩૪

૮. Thompson, Stith, 'The Folktale', p. 5; and also see 'Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend', Vol. I, pp. 408-409.

૯. પાઠક, પ્રો. રામનારાયણ વિ., ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૫

'આપણા સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા લખાય છે તેટલા ટુચકા લખાતા નથી. ટુચકાનું એક પ્રાચીન સ્વરૂપ તો અત્યારે પૂર્વ પશ્ચિમ બન્નેમાં લુપ્ત થઈ ગયું છે. તે સ્વરૂપ તે અંગ્રેજીમાં જેને ફેબલ્સ-fables અને પેરેબલ્સ – parables કહે છે તે. આ બન્ને પ્રકારો અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં હતા, કદાચ અહીંથી જ તે પશ્ચિમમાં ગયા હશે, છતાં તેને માટે આપણામાં ખાસ નામો નથી. પ્રથમનો દાખલો 'હિતોપદેશ' અને પંચતંત્રની વાતો અને પશ્ચિમમાં ઈસપની વાતો છે, અને બીજાનો દાખલો બુદ્ધ અને ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશો-માં આવતાં દૃષ્ટાન્તો છે. અત્યારે આ બન્ને પ્રકારોનું સ્વતંત્ર રૂપ ચાલુ નથી, જો કે અત્યાર પહેલાંના જમાનામાં પ્રાણીઓની વાર્તાઓ ઘણી કહેવાતી. આ વાર્તા ઘણીખરી લોકસાહિત્યની પેઠે અલિખિત હોય છે, અને તેની પરંપરા, તેનો કોઈ કર્તા હોવાનું આપણને જણાવતી નથી.......'

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વાર્તાના મુખ્ય બે પ્રકાર જણાવવામાં આવ્યા છે: ૧. કથા, ૨. આખ્યાયિકા. બાણ ભટ્ટ-રચિત 'હર્ષ-ચરિત'ને આખ્યાયિકા અને 'કાદમ્બરી'ને કથા કહી છે. આખ્યાયિકા-નાં વસ્તુ, પ્રસંગ, પાત્રો વર્ણનો આદિ કોઈ વાસ્તવિક ઘટના, સાંસ્કૃતિક પરંપરા કે ઐતિહાસિક પ્રસંગનો મૂળ પાયા તરીકે સ્વીકાર છે, જ્યારે કથામાં અદ્ભુત રસનું વાતાવરણ જામેલું હોય છે, અને કાલ્પનિક પાત્રો અલૌકિક બાબતો અને ઘટનામાં, અમાનુષી (supernatural) કાર્યો કરતાં જણાય છે. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ભામહ, દંડી, રુદ્રટ આદિ આલંકારિકોએ કથા-આખ્યાયિકાનો તફાવત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ મોટે ભાગે, તેઓએ કથા- આખ્યાયિકાનાં સ્થૂલ બાહ્ય તત્ત્વોની ચર્ચા કરી છે, તેનાં આંતરતત્ત્વ વિશે વધુ કહેતા નથી. ભારતીય લોકવાર્તા સાહિત્યમાં, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પ્રચુર વાર્તાસામગ્રી પડેલી છે. આ વાર્તાસમૃદ્ધિને બે જ પ્રકારમાં સમાવી શકાય તેમ નથી. ગુણાઢ્યકૃત

'બૃહત્કથા', બુધસ્વામી-રચિત 'બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ', ક્ષેમેન્દ્રકૃત 'બૃહત્કથા-મંજરી', સોમદેવ-વિરચિત 'કથાસરિત્સાગર', 'વસુદેવ-હિંડી', 'કુવલય-માલા કહા', 'તરંગવતી', 'સમરાઇચ્ચકહા', 'લીલાવઈ કહા', 'વિલાસવઈ કહા' આદિને 'કાદંબરી' જેવી કલ્પનોત્થ વાર્તાઓ કહી શકાય. પણ સંસ્કૃત આલંકારિકોએ 'કથા'ના માપદંડ તરીકે 'કાદંબરી'ને લીધી તેના કરતાં ગુણાઢ્યની 'બૃહત્કથા' (જે મૂળ મળતી નથી)નાં 'વસુદેવ-હિંડી', 'બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ' કે 'કથાસરિત્સાગર' જેવાં રૂપાન્તર લીધાં હોત તો 'કથા'વિષયક ચર્ચા વધુ વ્યાપક અને અસરકારક રીતે થઈ શકત. અહીં એ પણ કહેવું જરૂરી છે કે 'કાદંબરી'ની કથાનાં મૂળ પણ ગુણાઢ્યની 'બૃહત્કથા'માં હોવાની શક્યતા છે એ રીતે પણ 'બૃહત્કથા'નાં રૂપાન્તર 'કથા'ના સ્વરૂપની સારી ઓળખાણ આપી શકે. વળી, વિપુલ જૈન કથાસાહિત્ય કે જેમાં પ્રેમ-શૌર્યની વાર્તાઓ મળે છે, જેમાં પરીકથાઓ (Fairy-tales), અને બીજા અનેક પ્રકારની વાર્તાઓ, કથાઓ, આખ્યાયિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વનો હેતુ જૈન ધર્મનો વૈરાગ્યબોધ સર્જવો છે, તેમને 'કથા'ના એક જ પ્રકારમાં મૂકી શકાશે નહિ. કથાનકોનો પ્રકાર એ મોટે ભાગે જૈન સાહિત્યમાં વિકસ્યો છે. તેના વિશાળ સાહિત્યનું સર્વેક્ષણ (Survey) કરતાં, ડૉ. એ. એન. ઉપાધ્યે નોંધે છે:[10]

'...... Most of these stories, it is clear, are moral lessons; some of them are found in later Kathākośas; and the fate of the heroes and heroines in the story leaves a definite imprint on the pious readers. If they suffer for their sins, the reader is expected to abstain from similar acts; and if they reach happiness by their pious acts, the reader becomes

૧૦. ઉપાધ્યે, (ડૉ.) એ. એન., 'बृहत्कथाकोश', प्रस्तावना. पृ. ૩૫

कहानी [illegible] आवश्यक है।

<u>Types of the Folk-tale:</u>

1. <u>Märchen</u> (Märchen, Wonder-tale):
A Märchen is a tale of some length involving a succession of motifs or episodes. It moves in an unreal world without definite locality or definite characters and is filled with the marvelous. In this never-never land humble heroes kill adversaries, succeed to kingdoms, and marry princesses. Märchen and [illegible] such a [illegible] [illegible] has been used for tales [illegible] usage, though it has no scientific [illegible].

2. <u>Novelle</u> [illegible]

3. <u>Hero Tale:</u> It is a tale of adventures of the hero [illegible] [illegible] Märchen [illegible] Non-[illegible] the Tale.

4. <u>Legend</u>: (German Sage) This tale represents local tradition [illegible] Local legends are purported to be an account of an extraordinary happening believed to have actually occurred.

5. <u>Myth</u>: A myth means a tale laid in a world supposed to have preceded the present order. It tells of sacred beings and of semi-divine heroes and of the origins of all things, usually through the agency of these sacred beings. Myths are intimately connected with religious beliefs and practices of the people.

13 Thompson, Stith, 'The Folktale', pp. 8-9

may be hero-legends or etiological stories, but they are systematized and given religious significance. The hero is somehow related to the rest of the pantheon and the origin story becomes an origin myth by attachment to the adventures of some god or demi-god.

6. <u>Animal Tales</u>: They are designed usually to show the cleverness of one animal and the stupidity of another, and their interest lies in the humour of the deceptions or the absurd predicaments the animal's stupidity leads.

7. <u>Fables</u>: When the animal tale is told with an acknowledged purpose, it becomes a fable.

8. <u>Jests and Anecdotes</u>: Short anecdotes told for humorous purposes are found everywhere.

ઉપર્યુક્ત વાર્તાસ્વરૂપોમાં Parables – ઉપદેશકથાઓ અને દૃષ્ટાંતકથાઓ લેવામાં આવી નથી, તે પણ [illegible] વાર્તાના સ્વરૂપો સારો સાથે, વાર્તાઓના [illegible] ગતિઓનો વિચાર કરતાં, ઓ. ટોમસનો વાર્તાઓના મુખ્ય ત્રણ સમૂહ દર્શાવ્યા છે:

૧. પ્રાણીકથાઓ (Animal Tales); ૨. સામાન્ય લોકવાર્તાઓ (Ordinary Folktales); આ સમૂહમાં તે ચમત્કારિક અદ્ભુત વાર્તાઓ (Tales of Magic)નો સમાવેશ કરેલો છે તેમાં 'પંચતંત્ર'ની વાર્તા આવી શકે. ૩. હાસ્યરસિક ટુચકા (Jokes and Anecdotes).

<u>'પંચતંત્ર': અદ્ભુત [illegible]:</u>

લોકવાર્તાના સ્વરૂપ વિશે સંસ્કૃત સાહિત્ય[illegible] તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં, લોકવાર્તાના [illegible] [illegible] સંસ્કૃતમાં 'પંચતંત્ર'ના સ્વરૂપ પર [illegible] [illegible]

13. See 'Index of Tale-Types' as mentioned in 'The Folktale'

'કથા'ના પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના તરીકે 'સિંહાસનબત્રીસી'ને ગણી છે. 'સિંહાસનબત્રીસી'ની
કેટલીનાં મૂળ 'બૃહત્કથા'માં હોવાની સંભાવના કેટલાક વિદ્વાનોએ દર્શાવી છે;[13]
'કથાસરિત્સાગર'માં તેની કથાઓના કેટલાક અંશો છે. 'પંચદંડ'ની
વાર્તાના કેટલાક અંશો 'બૃહત્કથા'ના રૂપાંતર 'કથાસરિત્સાગર'માં
મળે છે. આ રીતે, 'પંચદંડ' અને 'સિંહાસનબત્રીસી' બન્નેનાં મૂળ 'બૃહત્કથા'માં
છે. પણ જે અર્થમાં 'સિંહાસનબત્રીસી' કથા છે તે અર્થમાં 'પંચદંડ'ને કથા
કહી શકાય તેમ નથી. 'સિંહાસનબત્રીસી'માં જે [illegible] અદ્ભુત રસ
[illegible] વાતાવરણમાં, દિવ્ય કાલ્પનિક દુનિયામાં, [illegible] બંધન
વિના વિહાર કરે છે, અદ્ભુત કાર્યો કરે છે, તે જોતાં, અંગ્રેજીમાં જેને Fairy-
tale (પરીકથા) કહે છે, તે પ્રકારની વાર્તા [illegible] આવી શકે. 'પંચદંડ'ના
કેટલાક અંશો 'સિંહાસનબત્રીસી'માં મળતા છે. પણ તેને Fairy-tale કહી શકાય
તેમ નથી. ભારતીય સાહિત્યમાં લોકવાર્તાની [illegible] પૂરતા પ્રમાણમાં થઈ
હોત તો 'સિંહાસનબત્રીસી' અને 'પંચદંડ' જેવાં વાર્તાસ્વરૂપોનું વિશેષ તારતમ્ય
[illegible]. પ્રસિદ્ધ જર્મન વિદ્વાન અને ભારતીયવિદ્યાવિદ પ્રો. એ.
વેબર-સંપાદિત [illegible] 'પંચદંડછત્રપ્રબંધ'[illegible]
[illegible]માં 'પંચદંડ'ને 'રાજા વિક્રમની પરીકથા' (Fairy tale of King
Vikramaditya) કહી છે.[14] પ્રો. વેબરના [illegible]
[illegible]
તેને પરીકથા કહી છે. પણ [illegible] તે પરીકથા [illegible] fairy tale
(પરીકથા)ની [illegible], [illegible] અને [illegible] દિવ્ય
દુનિયાના અદ્ભુત વાતાવરણમાં, [illegible]
[illegible] મળતી નથી; અને તેથી તેને પરીકથા કહી શકાશે નહિ. પ્રો.
ટોમસજાન: [illegible] 'પંચદંડ'ને 'લોકકથા' કહી શકાય;
[illegible] વાસ્તવિક [illegible], [illegible]

13. Tawney and Penzer, 'Kathasarit Sagar', Vol-V, pp. 39-40
14. A. Weber, 'Panchadandachhatraprabandha', [illegible] 'Philosophical and Historical Annals of the Royal Academy of Sciences in Berlin', 1877, pp. 1-10

વિક્રમનાં પરાક્રમોનું આલેખન કરે છે. 'પંચદંડછત્ર' એ શીર્ષક પણ એમ સૂચન કરે છે કે ગજ, અશ્વ, કળશ, ચામર અને છત્ર — એ 'પંચાદિત્ય-સિંહાસન' વડે, — એ પાંચ રત્નો વડે પ્રાપ્ત કરાયેલું છત્ર (છત્ર એટલે ચક્રવર્તિપદ). વિક્રમનાં પરાક્રમોમાં સાહસ બળ વગેરે મહત્ત્વ ભજવે છે.

અજ્ઞાત ગુજરાતી ગદ્યકાર-વિરચિત 'પંચદંડકથા' (ઈ.સ. ૧૬૮૨ પહેલાં)-ની સંશોધિત વાચના આપી, 'પંચદંડ'ના વાર્તાચક્રનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરવાનો મેં આ મહાનિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. અધ્યયન મેં નિમ્નલિખિત છ પ્રકરણોમાં વહેંચ્યું છે: ૧. લોકવાર્તામાં 'પંચદંડ'; ૨. 'પંચદંડ'વિષયક કૃતિઓનો પરિચય અને તેઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા; ૩. 'પંચદંડ'નું પ્રાચીન સ્વરૂપ અને સ્વરૂપાન્તર; ૪. વાર્તાઓનાં ઘટકતત્ત્વો (Motifs); ૫. 'પંચદંડ'ની પરંપરા; ૬. સંશોધિત વાચના અને શબ્દકોશ. પ્રથમ પ્રકરણ 'લોકવાર્તામાં પંચદંડ'માં, લોકવિદ્યા, લોકસાહિત્ય અને લોકવાર્તાનો સંબંધ દર્શાવી, લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમીમાંસકો અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ વાર્તાના જે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ગણાવ્યાં છે તે પૈકી 'પંચદંડ'નું સ્થાન [illegible] -ની વાર્તા તરીકે છે એમ નિર્દેશ કર્યો છે. [illegible] પ્રકરણમાં [illegible] અને [illegible] ગુજરાતીની પાંચ કૃતિઓ 'પંચદંડ'વિષયક [illegible] તેઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી છે. આ સમીક્ષામાં, [illegible] નો ઉલ્લેખ કર્યો છે: ૧. પ્રાચીન સંસ્કૃત કૃતિઓનો પરિચય; ૨. [illegible] સારોદ્ધારની પરંપરા. ત્રીજા પ્રકરણમાં, 'બૃહત્કથા'ના ઉપલબ્ધ 'કથાસરિત્સાગર', 'વસુદેવહિંડી', 'પાર્શ્વનાથચરિત્ર', [illegible] આદિ ગ્રંથોના આધારે 'પંચદંડ'ની વાર્તાઓનું પ્રાચીન સ્વરૂપ અને અનેક તબક્કાઓમાં પ્રસાર થઈને [illegible] થયેલું તેમનું સ્વરૂપાન્તર [illegible] છે. ચોથા પ્રકરણમાં 'પંચદંડ'ની વાર્તાઓનાં ઘટકતત્ત્વો (Motifs) [illegible] ઘટકતત્ત્વ એટલે શું? [illegible] અભ્યાસમાં તેની શી ઉપયોગિતા છે આદિ મુદ્દાઓની છણાવટ કરી, [illegible] તત્ત્વોના [illegible]

કરી, અર્વાચીન સમયમાં તે કેવી રીતે, કેવા સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પાંચમા પ્રકરણમાં, 'પંચદંડ' વાર્તાચક્ર પર જે જે પરંપરાઓએ અસર કરી, તેનું સ્વરૂપ ઘડવામાં ફાળો આપ્યો છે, તેઓની ચર્ચા કરી છે. મુખ્ય પરંપરાઓમાં, બૌદ્ધ વજ્રયાનની તંત્રવિદ્યાઓ, સિદ્ધ-વિદ્યાઓ અને વિદ્યાધરોની પ્રબળ અસર આ વાર્તાચક્ર પર વરતાય છે. પ્રાચીન સમયમાં, રસાયણશાસ્ત્ર અને રસવિદ્યા (Chemistry and Alchemy)એ અદ્ભુત વિદ્યાઓના ઘડતર અને વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપેલો છે તેની પણ નોંધ કરી છે. પ્રાચીન વેદકાળમાં, રાજાને ચક્રવર્તી-પદ, રાજપદ આપવામાં મદદરૂપ થતા. રાજ્યના કેટલાક અધિકારીઓ રત્નિન્ કહેવાતા. આ રત્નિનને જૈનપુરાણોમાં ચક્રવર્તીનાં ચૌદ રત્નો કહેવામાં આવ્યાં છે. આ રત્નિન્ અને રત્નોમાંથી, વિક્રમને છત્રપતિપદ અપાવનાર દંડની કલ્પના ઉદ્ભવી અને વિકસી હોય એમ જણાય છે. અથર્વવેદમાં, અદ્ભુત સિદ્ધિઓની સાધના માટે વાંસના દંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો તેની સ્મરણથી આ વાર્તાચક્રમાં અદ્ભુત દંડની કલ્પના વિકસી હોવી જોઈએ. આ સર્વ પારંપરિક બળોનું, મેં આ પ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં, અજ્ઞાત ગુજરાતી ગદ્યકાર-વિરચિત 'પંચદંડની વાર્તા' એ કૃતિની સમીક્ષિત વાચના આપી છે. છેવટે, કૃતિના મહત્ત્વના શબ્દોનો શબ્દકોશ આપ્યો છે.

'પંચદંડ' વિષયક, આટલો સંશોધનાત્મક અને પ્રાસ્તાવિક પરિચય આપ્યા બાદ, હું 'પંચદંડ'ની સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી અને રાજસ્થાની-ની ઓગણીસ કૃતિઓનો પરિચય અને તેમની તુલનાત્મક સમીક્ષા કાલાનુક્રમે રજૂ કરીશ.

૨. કૃતિપરિચય અને તુલનાત્મક સમીક્ષા

[૧]

અજ્ઞાત સંસ્કૃત ગદ્યકારકૃત

विक्रमादित्यस्य पञ्चदण्डछत्रप्रबन्धः

પંચદંડકથાવિષયક આ અપ્રસિદ્ધ કૃતિ, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરાના ગુજરાતી વિભાગના હસ્તપ્રતોના સંગ્રહમાંની [illegible] 'કથાપ્રબંધસંગ્રહ' એ નામની એક હસ્તપ્રતમાંના નવ પ્રબંધો પૈકીનો એક તે 'विक्रमादित्यस्य पञ्चदण्डछत्रप्रबन्ध' છે. આ નવેય પ્રબંધોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

१. नागदेवप्रबन्धः, २. [illegible]राजाप्रबन्धः, ३. श्रीविक्रमादित्यस्य पञ्चदण्डछत्रप्रबन्धः, ४. सिद्धबुद्धि[illegible]प्रबन्धः, ५. [illegible]प्रबन्धः, ६. [illegible]प्रबन्धः, ७. [illegible]प्रबन्धः, ८. श्री[illegible]प्रबन्धः, ९. श्रीपार्श्व[illegible]प्रबन्धः.

આ આખી હસ્તપ્રત ૧૦ પાનાંની છે અને તેની લંબાઈ અને પહોળાઈ ૧૧"x ૪.૫" છે. દરેક પાન પર ૧૪ પંક્તિ છે. દરેક પાનની બન્ને બાજુએ [illegible] હાંસિયો છે [illegible]. દરેક પાનની [illegible] બાજુના હાંસિયામાં [illegible] આંકડા મૂકેલા છે. દરેક પાનની પહેલી બાજુએ વચ્ચે આવેલો ખાલી લંબચોરસ આકૃતિનો વચ્ચે લાલ રંગ પૂરેલું ગાળું વર્તુલ છે; દરેક પાનની બીજી બાજુએ, ડાબી અને જમણી બાજુના હાંસિયામાં [illegible] લાલ રંગનાં [illegible] વર્તુલ છે. આખી હસ્તપ્રત [illegible] લખાયેલી છે. [illegible] સંસ્કૃત પ્રબંધો આપણને રાજશેખરસૂરિકૃત 'પ્રબંધકોશ', મેરુતુંગ-વિરચિત 'પ્રબંધચિંતામણિ' અને સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ 'પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ'ની યાદ આપે છે. 'કથાપ્રબંધસંગ્રહ'ના પ્રબંધો [illegible] છે, પણ [illegible] પ્રબંધસંગ્રહો જેવા છે. સંસ્કૃત ગદ્ય પર ગુજરાતીની અસર છે અને વચ્ચે વચ્ચે ગુજરાતી વાક્યો આવે છે. પ્રબંધોમાં દાખલા તરીકે,

હથિયાર, રાજવંશો, વસ્ત્રો વગેરે સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ ધરાવતી બાબતોનાં ઉલ્લેખ મળે છે. 'પઞ્ચદણ્ડછત્રપ્રબન્ધ'ની નકલ, હસ્તપ્રતના પૃષ્ઠાંક 3B, 4A, 4B, 5A, 5B, 6A, 6B પર થયેલી છે. પૃષ્ઠ 1A ઉપર 'જગદેવપ્રબન્ધ'ની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

'जगदेवप्रबन्धः ॥ सं० १४६५ वर्षे चैत्र वदि ५ गुरुवारे लिलेखि ॥ श्रीः ॥ छ ॥'

આ પુષ્પિકા પરથી અનુમાન થઈ શકે કે આ હસ્તપ્રતમાંના પ્રબન્ધો, વિ. સં. ૧૪૬૫ પહેલાં રચાયા છે.

અત્યાર સુધી મળી આવેલી 'પંચદંડ'વિષયક સર્વ ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં અજ્ઞાતકર્તૃક આ સંસ્કૃત ગદ્યકૃતિ — 'विक्रमादित्यस्य पञ्चदण्डछत्रप्रबन्धः' — એ સૌથી પ્રાચીન જણાય છે. 'પંચદંડ'ની વાર્તાઓ તો આની પહેલાં પણ લોકોમાં પ્રચલિત હતી એ હકીકત, 13મા શતકમાં આચાર્યશ્રી મુનિરત્નસૂરિએ રચેલ સંસ્કૃત ગદ્યપદ્ય કૃતિ 'અંબડચરિત્ર'ની પુષ્પિકા[૧૫] પરથી ફલિત થાય છે. એ પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

यत्पुर्यामुज्जयिन्यां सुचरितविजयी विक्रमादित्यराजा,
वैतालो यस्य तुष्टः कनककमलदाद्विष्टरं पुत्रिकाभिः ।
अभिजारूढ एवं निजशिरसि दधौ पञ्चदण्डातपत्रम्
चक्रे वीराधिवीरः क्षितितलमनृणां सोऽस्तु सम्वत्सराङ्कः ॥३६॥
इत्थं गोरखयोगिनी वचनतः सिद्धोऽम्बडः क्षत्रियः,
सप्तादेशपरा: सकौतुकभरा भूता न वा भाविनः ।
द्वात्रिंशन्मितपुत्रिकादिचरितं यद् गद्यपद्येन तत्,
चक्रे श्रीमुनिरत्नसूरिविनयी सत्ताद्वाच्यमानं बुधैः ॥३७॥

॥इत्याचार्यमुनिरत्नसूरिविरचिते अम्बडचरिते गोरखयोगिनीदत्त-
सप्तादेशाकरं अम्बडकथानकं समाप्तम् ॥

મુનિરત્નસૂરિએ, 'અંબડચરિત્ર'માં 'પંચદંડાતપત્ર'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે

---

૧૫. आचार्यश्रीमुनिरत्नसूरिप्रणीतं 'अम्बडचरित्रम्', સંશોધક અને સંપાદક: પં. હર્ષવિજયગણિશિષ્ય મુનિમાનવિજય; શ્રીસત્યવિજય ગ્રન્થમાળામાં પ્રસિદ્ધ: ગ્રન્થાંક ૧૧, ઈ.સ. ૧૯૨૮.

એટલું જ નહિ પણ તેમાં પંચદંડની કેટલીક વાર્તાઓનાં મૂળ અને સ્વરૂપાન્તર મળે છે; આની વિગતવાર ચર્ચા મેં 'પંચદંડનું અર્વાચીન સ્વરૂપ: એનાં સ્વરૂપાન્તરો' એ પ્રકરણમાં કરી છે.

આ અજ્ઞાત સંસ્કૃત ગદ્યકારે, હસ્તપ્રતનાં ત્રણ પાનાં અને એક બાજુ, એમ સાડાત્રણ પાનાંમાં પંચદંડની બધી વાર્તાઓનું નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રબન્ધની શરૂઆત આ રીતે થાય છે:

॥૬૦॥ श्रीविक्रमादित्यस्य पांचदंडोया छत्र संबंधो लिख्यते। अन्यदा उज्जयिन्यां श्रीविक्रमादित्यो राजपाटिकां कृत्वा [illegible] मंडवासेर्या अग्रे आगच्छन् शृणोति।

રામચન્દ્રસૂરિ, નરપતિ, લક્ષ્મીવલ્લભગણિ, શામળ આદિ કવિઓએ પંચદંડ વિષયક પોતાની કૃતિઓમાં સંસ્કૃત શૈલીનાં વર્ણનો અને તત્કાલીન સમાજનાં ચિત્રનિરૂપણોમાં જે વિસ્તાર સાધ્યો છે તેના આધારે આ ગદ્યકાર આવાં અલંકારી વર્ણનો, આડકથાઓ કે ઉપકથાઓમાં પડ્યા વિના સીધી રીતે જ કથાના પ્રવાહ તરફ વળી જાય છે. ડૉ. રણજિતભાઈ મ. પટેલ-સંપાદિત ગુજરાતી સાહિત્યની 'સિંહાસનબત્રીસી' વિષયક સૌથી પ્રાચીન કૃતિ, મલયચંદ્રકૃત 'સિંહાસનબત્રીસી' (ઈ.સ. ૧૪૬૩)ની માફક આ કૃતિ સાદી, સરળ અને ટૂંકી છે. હવે પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જે કૃતિઓની સમીક્ષા કરેલી છે તેમાં દમની ગાંડણે વિક્રમને આપેલા પાંચ આદેશો પ્રમાણે દરેક કૃતિના ભાગ પાડેલા છે, જ્યારે આ પ્રબન્ધમાં, દંડના એક પછી એક આવતા નિરૂપણ પછી 'प्रथमो दंडो जातः; द्वितीयो दंडो जातः; 'तृतीयो दंडो जातः' એવી સમાપ્તિસૂચક [illegible] આખા વાર્તાચક્રના ભાગ પાડેલા છે.

કૃતિમાં આવતી 'વિક્રમ-દેવદમની'ના લગ્નની વાર્તા આ પ્રમાણે છે:

રાજા વિક્રમની સવારી, ઉજ્જયિની નગરીની જાહેર ગલીઓ-શેરી-માંથી પસાર થતી હતી, ત્યારે કોઈ [illegible] [illegible] હારનો ઢગલો [illegible] [illegible] રાજાની [illegible] આવતી જોઈ, હાર

આગળ રીતે કરેલું નથી. લક્ષ્મીવલ્લભગણિએ આ દંડને ‘અગ્નિવેતાલ દંડ’ કહ્યો છે, જ્યારે શામળે તેને ‘સ્તંભદંડ’ નામ આપ્યું છે.

ત્રીજી વાર્તામાં, ગાંડલો વિક્રમ ઉજ્જયિનીના બ્રાહ્મણ સોમશર્માની પત્ની ઉમાદેવીના ચરિત્રનું અવલોકન કરવા આદેશ આપ્યો. સોમશર્માના ઘર પાસે એક આમલીનું વૃક્ષ હતું, અને ચોસઠ વિદ્યાર્થીઓ તેને ત્યાં ભણતા હતા. વિક્રમ વિદ્યાર્થીનું રૂપ ધારણ કરી, સોમશર્માને ત્યાં ગયો. સર્વ શિષ્યો ત્યાં જ જમતા અને રહેતા. એક રાત્રે સોમશર્મા અને શિષ્યો ઊંઘતા હતા ત્યારે ઉમાદેવી ઘર પાસેના આમલીના વૃક્ષ પર ચડી, અને વૃક્ષને દંડ વડે ટકોરા મારતાં તે ઊડ્યું. વિક્રમ છુપાઈને આ જોઈ રહ્યો. બીજી રાત્રે, વિક્રમ આમલીના થડના પોલાણમાં સંતાઈ રહ્યો અને ઉમાદેવીના દંડના ટકોરા વડે જ્યારે વૃક્ષ ઊડ્યું ત્યારે સાથે વિક્રમ પણ ઊડ્યો. વૃક્ષ, પરદ્વીપ[19] પર એક મહેલમાં ઉતારવામાં આવ્યું. ત્યાં ઉમાદેવીએ ચોસઠ યોગિનીઓ અને ક્ષેત્રપાલનો પ્રણામ કર્યા. યોગિનીઓએ ઉમાદેવી પાસે બલિની માગણી કરતાં, ઉમાદેવીએ કહ્યું કે, અત્યાર સુધી ચોસઠ શિષ્યો હતા, હવે પાંસઠ થયા છે, અને પખવાડિયામાં આ સોમશર્મા પંડિત કાળીચૌદશના દિવસે હું બલિ આપવાનો વિધિ કરીશ. વૃક્ષ પર બેસી પાછા આવેલા વિક્રમે ગુરુને આ વાત કહી. કાળીચૌદશના દિવસે સર્વ વિધિ પત્યા બાદ, બલિ આપવાનો સંકલ્પ કરવાની ઉમાદેવીએ તૈયારી કરી, ત્યારે વિક્રમે દેવીને પૂજામાં મૂકેલો દંડ લઈ લીધો અને સર્વ શિષ્યો તેમ જ ગુરુ, પાસેના આમલીના વૃક્ષ પર ચડી ગયા. વિક્રમે દંડ વડે ઝાડને ટકોરા મારતાં તે ઊડ્યું અને પરદ્વીપના સૂર્યપુર નગરમાં ઊતર્યું. સર્વને રાહ જોવાનું કહી, રાજાએ નગરમાં જઈ જોયું તો એક રાજકન્યા વિના નગર તદ્દન નિર્જન હતું. રાજાએ રાજકન્યાને પૂછ્યું, નગરમાં તું એકલી કેમ છે? કુંવરીએ કહ્યું, રોષે ભરાયેલા એક રાક્ષસે આ નગરનો નાશ કર્યો છે અને મને પરણવાની બાકી રાખી છે. તમે જતા રહો, તે દુષ્ટ હમણાં આવશે. વિક્રમે તેને ન ગભરાવા કહ્યું. એટલામાં લગ્નની સામગ્રી લઈ રાક્ષસ આવ્યો. છુપાયેલા વિક્રમે ખડ્ગ વડે તેને માર્યો અને

૧૯. આના કૃતિઓમાં ઉલ્લેખ પામેલો આ કટાહદ્વીપ હોય એવો સંભવ છે.

રાજકન્યાને પરણ્યો. આ મહેલોના દૃશ્યો જોઈ શિષ્યો, ગુરુ, રાજકન્યા અને વિક્રમ ઉજ્જયિનીમાં પાછાં આવ્યાં ત્યારે લોકોએ સાંભળ્યું કે, ઊમાદેવીના ટુકડે કરી, યોગિનીઓ ખાઈ ગઈ હતી. વાર્તા આ પંક્તિ વડે સમાપ્ત થાય છે: 'राज्ञस्तृतीयो दंडः संजातः ॥६॥'

આ વાર્તા, અન્ય કૃતિઓની વાર્તાથી કેટલાક અંશે જુદી પડે છે. અન્ય કૃતિઓમાં, વાર્તાનું કેન્દ્ર સોપારા છે, જ્યારે આમાં વાર્તાનો કાર્યવિસ્તાર ઉજ્જયિનીમાં થાય છે. અહીં ઊમાદેવીના દંડનું નામ આપેલું નથી, અને રાજાના દંડ (કે જે અન્ય સર્વ રચનાઓમાં મળે છે)નો ઉલ્લેખ પણ નથી. બીજી રચનાઓમાં, નિર્જન નગરની રાજકુંવરીને સિદ્ધાંજન વડે બિલાડીમાંથી સ્ત્રી અને સ્ત્રીમાંથી બિલાડી બનાવવાનો પ્રસંગ મળે છે, તે આ કૃતિમાં નથી. વળી, ઊમાદેવીનો દંડ લઈ, ગુરુ-શિષ્યો સાથે નાસી છૂટેલો વિક્રમ, સોપારાથી વહાણ દ્વારા કટાહ આવ્યો અને કટાહથી વહાણ દ્વારા સોપારા ગયેલો, તે પ્રસંગમાં, અહીં, વહાણને બદલે આમ્રમહેલોનું ઊડતું વૃક્ષ યોજેલું છે.

ચોથી વાર્તામાં, ગાંઇણે વિક્રમને સલાહ આપી કે, તું તારા પુરોહિતને દાન આપ. રાજાએ પુરોહિતને બોલાવી, દાન ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરી, ત્યારે પુરોહિતે કહ્યું, મારા હાથપગ વડે કમાયા વિનાનું બીજું કોઈ દાન હું લેતો નથી. આનું કારણ શોધવા રાજાએ પ્રયત્ન આદર્યો. રાત્રે વેશ બદલીને ફરતાં, તેણે પુરોહિત-પુત્રી સાવિત્રી અને માલિપુત્રી મડકીને વાત કરતાં સાંભળી. મડકીએ સાવિત્રીને કહ્યું, પાતાલપુરમાં શાલિવર નામના ચાર કન્યાઓ પરણે છે, ત્યાં તું આવ. સાવિત્રીએ કહ્યું, મારી બહેન ઊમાદેવીનો મારે શોક છે. સુખી શાલિવારને નાખાવેલો તેનો શોક છોડાવી, મડકીએ સાવિત્રીને સાથે લીધી; લગ્નપ્રસંગે જોઈતાં ફૂલ વગેરેનો ટોપલો (पुफडालिका)[૧૯] ઊંચકવા, ફૂલ લેવા ...

૧૯ કેટલીક ખાનગી સંસ્કૃત રચનાઓમાં આને માટે 'चंगेरी' 'पिटारिका' શબ્દ મળે છે.

વિક્રમને સાથે લીધો. મકુરી માલણના દંડ વડે શિલા ઉઘાડી, તેઓ સર્વ પાતાલપુરમાં ગયાં. ત્યાં, દંડ અને પુષ્પની ટોપલી, દેવાના વેશમાં રહેલા વિક્રમને સોંપી, તે સર્વ સખીઓ એક સરોવરમાં ન્હાવા પડી. વિક્રમ પુષ્પની ટોપલી સરોવરમાં નાખી, દંડ લઈ નાગરાજાને ત્યાં ગયો. દંડ ફટકારતાં, વિક્રમ મૂળ વરરાજાને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયો અને ચારેય ભિન્ન નાગકન્યાઓને તે પરણ્યો. આ બાજુએ, સરોવરમાં ન્હાવા પડેલી સખીઓ બહાર આવી ત્યારે માળીને ન જોતાં વિમાસણમાં પડી. એટલામાં વિક્રમ ત્યાં આવ્યો. તેણે દંડ વડે પાતાળનું દ્વાર ઉઘાડ્યું અને સર્વ બહાર નીકળી ઉજ્જયિની પહોંચ્યાં. આ વાર્તાનો સામાન્ય-લક્ષિત આ પ્રમાણે છે: 'ચાતુર્યો दंडो अभिवत् ग्।'

આ વાર્તાનું વસ્તુ પાંખી રીતે નિરૂપાયેલું છે, તેથી કેટલીક જગ્યાએ અસ્પષ્ટ લાગે છે. અન્ય રચનાઓની આ વાર્તામાં, એક નાગકન્યાનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે અહીં અલિંજર નાગની ચાર કન્યાઓ દર્શાવેલી છે. અહીં 'વિષાપહાર દંડ'નો નિર્દેશ કરેલો નથી. અન્ય કૃતિઓમાં જેનો 'ત્રિલોકધારણક્ષમ', 'રત્નદંડ' કે 'વજ્રદંડ' તરીકે જેનો ઉલ્લેખ મળે છે તેને મળતો મકુરી માલણનો દંડ અહીં વિક્રમને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરોહિતપુત્રી અને તેની સખીઓ પણ નાગકન્યાની સાથોસાથ વિક્રમને પરણે છે, તેવો બીજી કૃતિઓમાં મળતો પ્રસંગ અહીં નિરૂપાયો નથી.

પાંચમા આદેશ દ્વારા ગાંડણે વિક્રમને તેના મંત્રીની કસોટી કરવા કહ્યું. મંત્રીને સાત પુત્ર અને સાત પુત્રવધૂઓ હતી. સૌથી નાની પુત્રવધૂ સર્વ પશુપક્ષીઓની ભાષા જાણતી હતી. એક દિવસ, લઘુ પુત્રવધૂએ શિયાળનો અવાજ સાંભળી જાણ્યું કે, તેના કુટુંબની લક્ષ્મી જતી રહેશે. તેથી તેણે છાણાં થાપવાનાં શરૂ કર્યાં અને છાણાં વચ્ચે રત્નો દાટ્યાં. એક દિવસ, રાજાએ, કસોટી કરવા, મંત્રીનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈ, તેને દેશપાર કર્યો. મંત્રી કુટુંબ સહિત ચાલી નીકળ્યો. લઘુ પુત્રવધૂએ થાપેલાં છાણાં પણ સાથે લીધાં.